

נשים קולטות נשים

תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, היסטוריה ותאוריה

אורית רוזין

היישוב הוותיק, האשכנזי רובו, ייחס חשיבות עליונה לתשתיות התרבות של העולים: תזונה והרגלי אכילה, בריאות, ניקיון והיגיינה, מנהגי נישואין, טיפול בילדים, בריאות האישה ומעמדה במשפחה וכן תנאי דיור ותברואה.¹ בתחומים אלה ניכרה גם התערבות רחבת היקף של הממסד; נשים ותיקות פעלו במסגרותיהם של ארגונים שונים והיו חוד החנית של מעורבות המוסדות. בפעילות זאת הוקנה לעולים רפרטואר התנהגות חדש. זה הותאם, כך סברו הוותיקות, לתנאים ולתרבות העברית החדשה של הארץ ולדימויי האזרח והאזרחית הרצויים וכן לתפיסות שנחשבו מודרניות ומתקדמות ויובאו מן המערב.²

במאמר זה אבקש לעקוב מקרוב אחר מעורבותן של הנשים הוותיקות בקליטת העלייה – בעיקר בתחומים ה'נשיים': היגיינה, טיפול בילדים ובמשק הבית. במאמר יוצגו תחומי המעורבות של הנשים הוותיקות וזווית הראייה שלהן; הרגשותיהן של העולות והדרך שהגיבו בה למעורבות של הציבור הוותיק ראויות אפוא למחקר נפרד.

בחלקו הראשון של המאמר אתיחס לשאלות הבאות: מדוע הוטל תפקיד זה על שכמ הנשים? מי הטיל תפקיד זה על כתפיהן? ומדוע בסופו של דבר נשאו הנשים בנטל? אתאר את תנאי העבודה של הנשים הוותיקות, אחשוף את עמדותיהן כלפי האוכלוסייה שבטיפולן

* מאמר זה הוא עיבוד והרחבה של קטע בעבודת הדוקטור שלי, שכותרתה: 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד, תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה'. העבודה נכתבה בהדרכתם של פרופסור יוסף גורני ופרופסור אברהם שפירא.

1. ראו למשל: 'מעברה – משלט של עולי תימן', דבר, 30.9.1952; 'ז' ז'ראב, 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950; 'ש' שחורי, 'ביקור במעברה בעמק־חפר', דבר, 7.12.1950; 'ד' שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953.

2. דיון מקיף ביחסו של היישוב הוותיק לעולים החדשים בתחומים אלה ראו: א' רוזין, 'תנאים של סלידה – הורות והיגיינה של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002) [להלן: רוזין, 'הסלידה'].

ואתמקד ביחסיהן עם האוכלוסייה המזרחית. בחלקן השני של המאמר אציג ואבחן עמדות שונות בעניין טיבה של מעורבות הנשים הוותיקות כמו שבאה לידי ביטוי בספרות המחקר. תחומי המעורבות המרכזיים של נשים ותיקות בקרב העולים – טיפול בילדים, רפואה מונעת והקניית הרגלי היגיינה והורות (וכן מאבק על זכויות ילדים) – היו כר פעולה נרחב לנשים בכלל ולארגוני נשים מן המעמד הבינוני בפרט באירופה ובארצות הברית. בתחום זה התאפשרה לנשים אוטונומיה מסוימת.³ הדגם החדש המודרני-מערבי של חיי המשפחה היה קשור קשר הדוק לרעיון קיומן של ספרות נפרדות לנשים ולגברים.⁴ נשים נתפסו כבעלות יכולות מוכחות בתחום המוסר, התרבות, מתן הסיוע, הטיפוח, החמלה והאהבה, ועליהן הוטלה האחריות (או שמא שמחו ליטול אותה על עצמן) לעשות את הבית מקלט בטוח לבעליהן ולילדיהן.⁵ תפקידן המרכזי בעיניהן ובעיני החברה הגברית היה לספק תנאי קיום ותזונה טובה לבני הבית, ובעיקר למפרנס, וכן לגדל את הילדים ולעצב את אופיים, גם אם נשאו תפקידים אחרים.⁶ במסגרת פעילותן בארגוני נשים הן הרחיבו את תחומי העבודה 'הנשית' המסורתית אל מחוץ לתחומי ביתן.⁷

ארגוני נשים יהודיים שונים פעלו בארץ ישראל מן העשור השני של המאה העשרים כדי לסייע ליולדות ולאמהות נזקקות. מן העשור השלישי סייעו בעניינים אלה מלבד הצוות

3. ראו את עבודתה החלוצית והמעמיקה של ד' הירש, "אנו מפיצים כאן תרבות", חינוך להיגיינה ביישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, אוקטובר 2000, עמ' 46-47 [להלן: הירש, 'תרבות'].
4. ראו: D. I. Macleod, *The Age of the Child, Children in America, 1890-1920*, New York, NY 1998, pp. 9, 29; A. S. Ogden, *The Great American Housewife, From Helpmate to Wage Earner 1776-1986*, Westport, CT & London 1986, p. 167 עם זאת, חשוב לציין שכל שמתרחב המחקר בתחום ההיסטוריה של נשים, כן גדלה הביקורת על הפרדיגמה המפרידה בין ספרות נשים לספרות גברים, על תקפותה ההיסטורית ועל כוחה בהסבר תהליכים. לדיון היסטוריוגרפי בנושא ראו: A. Vickery, 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', in: P. Sharpe (ed.), *Women's Work, The English Experience 1650-1914*, London 1998 [hence: Sharpe, *Women's Work*], pp. 294-332
5. בורק מציגה את עקרות הבית ממעמד הפועלים הבריטי באנגליה כמי שבחרו באפשרות של עקרות הבית במשרה מלאה משום שהיתה בעיניהן אפשרות טובה מן האחרת. ראו: J. Bourke, 'Housewifery in Working-class England 1860-1914', in: Sharpe, *Women's Work*, p. 336 [hence: Bourke, 'Housewifery']
6. ראו: R. L. Coser, L. S. Anker & A. J. Bourke, 'Housewifery', pp. 337-339; וראו גם: Perrin, *Women of Courage, Jewish and Italian Immigrant Women in New York*, London 1999, p. 114
7. P. E. Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, Seattle, WA & London 1995, p. 31. 'עצמון, היסטוריה של קבלת אחריות' [להלן: עצמון, 'קבלת אחריות'], בתוך: 'עצמון (עורכת), התשמע קולי, ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, תל אביב 2001, עמ' 136 [להלן: עצמון, התשמע קולי?].

הרפואי גם נשים מתנדבות.⁸ בתקופת המנדט פעלו ארגוני בריאות וארגוני נשים אלה בצד אלה. אמנם ארגוני נשים היו מעורבים בתקופות שונות גם בפעילות שנועדה לקדם את מעמדה הפוליטי והחברתי של האישה, אך המרכזיים שבהם פעלו גם בתחומים 'נשיים' קלסיים: הקניית ידע בתחומי טיפול בילדים ובמשפחה, ביסול, טיפוח הבית והגן.⁹ פרוצדורות מודרניות בתחומים שונים של חינוך ילדים וכן של טיפול בגוף וטיפוחו יובאו ממקומות שונים במערב.¹⁰ יודגש אפוא כי אין מדובר ברפרטואר מובנה, מועתק בשלמותו ממקום אחד, אלא ברפרטואר תרבותי שנבנה בשנות היישוב ובתקופת המדינה ומקורותיו היו מגוונים.¹¹ באמצעות הדגם הארץ ישראלי הנחילו הנשים את ערכיהן לכלל החברה. דגם זה דמה לשני דגמים אמריקניים מקבילים: הדגם הראשון הוא הדגם הציביליזטורי, כגון ההתערבות של האמריקנים הלבנים בחיי האינדיאנים, ובייחוד בטיפול בילדיהם, במגמה להנחיל להם נורמות התנהגות מודרניות על מנת להטמיעם באוכלוסייה הלבנה, או ההתערבות של נשים אמריקניות ממוצא צפון אירופי בחייהן של אימהות מהגרות ממזרח אירופה ומדרומה בארצות

8. ראו: ש' שורץ וצ' שחורירובין, 'הסתדרויות נשים למען אימהות וילדים בארץ-ישראל', בתוך: מ' שילה, ר' קרק וג' חן-רוקס (עורכות), העבריות החדשות – נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים 2001 [להלן: שורץ ושחורירובין, 'למען אימהות וילדים'], עמ' 248-258.
9. ראו: ח' הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים – פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (סבת תשנ"ד), עמ' 111-133; ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל, השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל אביב תשמ"ז, עמ' 133.
10. ראו לדוגמה: ארכיון העבודה [להלן: א"ע], תיק IV 230-6-117. אחד מאופני ההשפעה המערבית על תנועת הפועלות למשל נגזר מעצם העובדה שהיא קיימה סניפים של התנועה בצרפת ובאנגליה. א"ע, תיק IV 230-6-117; שיטת ההתעמלות שהונהגה בבתי הספר הועתקה מגרמניה ומדנמרק. א"ע, תיק IV 230-5-82. דרכי ההדרכה לתווה נכונה הושושו לשיטות הנהוגות בשווייץ, באנגליה, בארצות הברית ובשוודיה. א"ע, תיק IV 230-6-71. הנורמות הנהוגות בישראל בענייני בריאות הושושו לאלה של העולם המערבי המתקדם: מספר מיטות האשפוז שימש אז, כמו היום, מדד מקובל. מספר המיטות בישראל הושווה לאלה שבדנמרק, באנגליה, בארצות הברית ובהולנד. מ' סרוקה, 'בהיכון משרד-הבריאות החדש', דבר, 16.8.1955; ד"ר ו' אבלס, 'בריאות הציבור', זמנים, 7.1.1954; מוסדות הילדים הושושו לאלה שבשווייץ. א"ע, תיק IV 230-6-189; משלחת של 14 רופאים הגיעה בארץ לצורך הדרכה של הרופאים המקומיים. ארצות מוצאם של הרופאים היו: ארצות הברית, אנגליה, דנמרק, שוודיה, נורבגיה, והיה חבר אחד יוצא דופן מפולין. 'רופאים בעלי שם עולמי יבואו לישראל', ידיעות אחרונות, 7.7.1951. במשלחת אחרת מדנמרק הגיעו מומחים לצורך ביצוע ניתוחי לב. 'ניתוחי הלב הראשונים נעשו בארץ', מעריב, 31.12.1950; שגרירות ארצות הברית ושגרירות קנדה השאלו למשרד הבריאות סרטי הדרכה לעולים בנושא מניעת מחלות, מוזיקים, ענייני היגיינה ותברואה וכן גידול תינוקות. ארכיון מדינת ישראל [להלן: אמי], תיק משרד הבריאות, ג 14/150; ג 13/150; R. Patai, *Israel between East and West*, Philadelphia, PA 1953, p. 154; החינוך של ילדות לעבודת משק הבית הושווה לארצות הברית וכן לשווייץ ולשוודיה. ראו: 'החינוך המקצועי בארצות הברית', דבר, 22.2.1950; 'לימוד הנהלת משק בית לבת – חובה בחו"ל', דבר, 25.1.1950.
11. על החינוך להיגינה בתקופת היישוב ועל מקורותיו ראו: הירש, 'תרבות'; בתחום הטיפול באם ובילד, הגישות המקומיות הושפעו מנשות הדסה בארצות הברית וכן מגישה שהיתה נהוגה בעיקר בבריטניה, בניו זילנד ובאוסטרליה. ראו: שורץ ושחורירובין, 'למען אימהות וילדים', עמ' 265-266.

הברית במחצית הראשונה של המאה העשרים. הדגם השני הוא הדגם הפילנתרופי, ועיקרו תפיסה שאימצו נשות המעמד הבינוני כי תחום הצדקה הוא מתפקידיה של האישה. דגם זה הועתק גם לאוכלוסייה היהודית בארצות הברית, ושם כמעט בכל קהילה יהודית התקיימה חברת צדקה עברית של נשים. יותר מכך אפשר להשוות את התנהגותן של נשים יהודיות בארץ ישראל למעורבות של ארגוני נשים יהודיים בקרב קבוצות של מהגרים יהודים.¹²

* * *

מכיוון שעוד בתקופת המנדט עסקו נשים בהנחלת הרגלי היגיינה והורות, לא יהיה אפשר לטעון שעבודה זו הוטלה על כתפיהן בשנות המדינה הראשונות מתוקף דרישה אילמת של ההגמוניה הגברית משום שמדובר בהמשך, במיסוד ובהרחבה של פעילות הנשים ביישוב ומשום שדרישה זו לא היתה אילמת כלל וכלל. דוד בן-גוריון, המשמש לצורך דיוננו סמל של הממסד הגברי, דיבר על כך מפורשות עוד ביולי 1949. הוא סבר כי לנשים, ובייחוד לאימהות, יש תפקיד ייחודי, שונה מתפקידם של הגברים. הוא הביע הערכה לתרומתן המכרעת של האימהות לחינוך הדור הצעיר לקראת ייעודי הציוניים-חלוציים, אך עתה, לאחר תום המלחמה, התפקיד הראשון במעלה שעליהן למלא הוא מתן עזרה לקליטת העולים, ובייחוד לקליטת העולות.

אשה זו שבאה מבולגריה או ממקום נידח ממרוקו, נעקרה מארצה ומלשונה ובאה לארץ זרה, לאנשים זרים, שאינה מבינה את שפתם ואינה יודעת את מנהגיהם [...] אין אנו יודעים כלל את היסורים העוברים עליה גם במקרה הטוב, כשבעלה מוצא עבודה במקום רחוק, והיא נשארת לבדה בודדת בתוך עם זר. בלי מגע אנושי [...] כל המנגנון שלנו, כל המנגנון הציוני [...] לא ימצא את המסילה ללב האשה הזאת, אשר נתגלגלה לארץ זרה ואשר אינה מוצאת [...] אדם שתוכל לדבר אליו כאל אחות, כאל מכרה או ידידה שלה. יסורים אלה של בדידות אם ואשה בארץ זרה אין לתאר. ופה רק גישה של אשה, שתיגש אליה כמו אל אחות, עם הרגשת כל החוויה הזאת העוברת על אם ואשה מבודדת, רק מתוך התנדבות גדולה של החברות שלנו, שתלכנה למחנות ולמרכזי שיכון העולים ותפגשנה עם הנשים האלה, תדברנה אליהן בלשונן - בלשון יהודים, בלשון אצבעות ועינים, אבל בלשון אהבה, בלשון אחווה של אחות; רק הן יכולות לעזור במקצת לעקור את החבלים הנוראים של קליטת עליה, שהיא קשה לאשה פי כמה

12. P. E. Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History*, Seattle, WA & London 1995, pp. 30-32, 38; L. E. Emmerich, '“Save the Babies!”: American Indian Women, Assimilation Policy and Scientific Motherhood, 1912-1918', in: E. Jameson & S. Armitage (eds.), *Writing the Range, Race, Class, and Culture in the Women's West*, Norman 1997, pp. 393-409 [hence: Emmerich, 'Save the Babies']; J. S. Litt, *Medicalized Motherhood, Perspectives from the Lives of African-American and Jewish Women*, New Brunswick, NJ & London, 2000 [hence: Litt, *Motherhood*]

מאשר לגבר [...] לאשה יתרונות מסויימים שאין לגבר – יש לה יתרונות נפשיים. והיתרונות הנפשיים האלה יכולים להיות לברכה גדולה בתוך המאמץ הגדול של קליטת העליה [...] אותו רגש האמהות, אותו חוש משפחתי, אותה עדינות נשית, אם יועברו לעליה, לעולות ולילדים שלהן – זה, לא פחות מכל מאמץ כלכלי של שיכון ותעסוקה יעשה את שליחותו.¹³

בן-גוריון אמר דברים דומים גם בחלוף שמונה שנים, כשנאם בוועידה האחת עשרה של ויצ"ו. בנאומו שם הדגיש לא רק את הצדדים הרגשיים-נפשיים של הקליטה, אלא גם את הפן המעשי שלה – הקנייה של הרגלי היגיינה, ניקיון וטיפול בילדים.¹⁴ וגם בפנייתו אל מעוז הגבריות, אל הצבא, ביקש בן-גוריון להנחיל ערכים משותפים 'נשיים' בעיקר באמצעות חיילות:

הדבר הראשון הנדרש לאחר סידור יותר יעיל והגייני של המחנה, הוא הטיפול בילדים (לרבות תינוקות), ויש להתחיל מאלפבית: ניקיון גופני, רחיצה, סילוק כינים, שחין, גרענת. תזונה יותר טובה [...] הלבשה והנעלה בריאה לקראת החורף [...] טיפול מיוחד בתינוקות. אפשר וזוהי חובת כבוד לנו להוריד תמותת הילדים בקרב התימנים, כמו בקרב הישוב הוותיק. כאן נדרש בעיקר הטיפול האמהי העדין של החיילת והמתנדבת [...] יש לדאוג ללמד הנשים עברית וקריאה. התהום בין הגברים והנשים בקרב התימנים היא נוראה, אך אפשר ויש הכרח לסתום לאט לאט תהום זו.¹⁵

דוד בן-גוריון ממשיך אפוא את הדגם הציוני המקובל ומצייר את דמותה הציבורית של האישה הציונית הראויה – אם האומה.¹⁶ יש להעיר כי במובן זה המפעל הלאומי הציוני אינו שונה במובהק מפרויקטים לאומיים אחרים שנוהלו באירופה ואף בארצות הברית. הופעלו שם רפורמות חברתיות הנוגעות לבריאות הילדים ולחינוכם – בייחוד ילדי העניים – מתוך מטרה מוצהרת לדאוג לעתידה של האומה.¹⁷ עם זאת, במאמר מוסגר עלי להעיר כי הדאגה לרווחתה של האומה לא היתה בהכרח המטרה היחידה או העיקרית של הטיפול בילדי העניים; מאחוריה יכולה להסתתר גם טענה מוסרית הומניסטית-שוויונית-אוניברסלית התרה אחר תירוצים רציונליים שיצדיקו את גיוסם של משאבים כלכליים ואחרים מן השכבות החברתיות האחרות לצורך עריכת הרפורמה החברתית.¹⁸

13. ארכיון בן-גוריון [להלן: אב"ג], חטיבת נאומים ומאמרים, דברי דוד בן-גוריון בוועידת הפועלות השישית, 31.7.1949.
14. ראו: אמ"י, נאום דוד בן-גוריון בוועידה האחת עשרה של ויצ"ו, תיקי משרד ראש הממשלה, ג 4430/5583.
15. מצוטט בתוך: ז' דרורי, 'חלקו של צה"ל בהתישבות, בקליטת העליה ובחינוך, במדינת ישראל בראשית (1948-1953)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע 1996, חלק ב, עמ' 152; אב"ג, תיק מעברות, תיק חברה 5, מכתב אישי מבן-גוריון אל יגאל ידן, 27.11.1950.
16. ר' אלבוים-דרור, 'האשה הציונית האידיאלית', בתוך: עצמון, התשמע קולי?, עמ' 101.
17. ראו: H. Hendrick, *Children, Childhood and English Society, 1880-1990*, Cambridge 1997, p. 12; Emmerich, 'Save the Babies', p. 397.
18. ראו למשל: א' באדינטר, וגם אהבה... תולדותיה של אהבת האם מן המאה ה-17 ועד המאה ה-20, ישראל 1985, עמ' 198.

מאפייני פעילותן של נשים ותיקות בקרב עולי העלייה הגדולה

הארגונים שבמסגרתם פעלו הנשים הוותיקות היו קשורים קודם כול למערכת הבריאות: הדסה, קופת החולים ומשרד הבריאות. בשטח פעלו גם ארגוני נשים; אלה עסקו בהקמה ובהפעלה של מוסדות לטיפול בתינוקות ובילדים רכים. את המוסדות האלה מימן משרד הסעד. נשים ותיקות הועסקו גם כמדריכות לעולות. מלבד אזרחיות שעסקו בתפקידי הדרכה, צה"ל הכשיר חיילות לתפקידים אלה, וגם הן הוצבו לשירות בקרב העולים.

מטרתם של ארגוני הנשים, של מוסדות הבריאות ושל החיילות המדריכות היתה להנחיל לעולות את ערכי הטיפול בילדים, התזונה, הבישול, הניקיון וסידור הבית, על פי הנהגים שהשתרשו והתפתחו בקרב הציבור היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט. ארגוני נשים מכל קצות הקשת החברתית פעלו ברוח דומה.¹⁹ את מרב הפרקטיקות שביקשו הוותיקות להנחיל לעולות אפשר להשוות לדגם ה'אימהות המדעית' שהצמיחו תהליכי רפורמה שהתרחשו בארצות הברית בתקופה הפרוגרסיבית מן העשור השני עד העשור החמישי במאה העשרים. יסודה של ה'אימהות המדעית' בתפיסה שאימהות אמורה להתנהל בפיקוח של גורמים מדעיים מקצועיים ועל פי ערכים מדעיים. בתקופה זו ניתנה בארצות הברית לגיימיציה הולכת וגוברת למומחים לגידול ילדים, ותכניות מדינתיות ופדרליות הופעלו ומומנו בכספי ציבור.²⁰ ידוע כי מלבד הנשים הפרופסיונליות, גם העובדות שנשלחו לתפקידי הדרכה במעברות הוכשרו לתפקידן; הן למדו על היגיינה אישית (איברי מין, וסת, היריון, מחלות מין וכיוצא באלו) ועל היגיינה כללית (מחלות שונות ודרכי מניעתן) והוכשרו במתן עזרה ראשונה. ועוד הן למדו את תורת התזונה ואת ענייני משק הבית: בישול, כביסה, גיהוץ, תפירה, בדק בית, גידול צמחים והנהלת פנקסים ביתיים והודרכו בדרכי הטיפול בתינוקות. נוסף על כך קיבלו מידע רב על אודות השירותים הסוציאליים, על השירותים הרפואיים, וכן על מוסדות החינוך השונים לילדים, כדי להיעשות צומת חשוב של מידע, המקשר בין המוסדות לקהל היעד שלהם. תפקידן היה אפוא להדריך את העולות בענייני היגיינה, ניהול משק הבית והטיפול בילד, וכן היה עליהן ליעץ לעולות כיצד לסדר באסתטיות את בתיהן.²¹ שלא כאנשי הצוות הרפואי, שהעבודה בקרב העולים נכפתה עליהם לרוב,²² נראה שהנשים

19. מועצת הפועלות וארגון אימהות עובדות, ויצ"ו, הדסה. ראו: ט' סנהדראי, 'חובתנו לילדי המעברות', הצופה, 26.12.1950; ש' פרסיץ, 'הרהק מזורקורי הפרסום נעשית עבודת-נמלים כבירה', ידיעות אחרונות, 29.12.1950.

20. ראו: Litt, *Motherhood*, p. 21.

21. ראו: אב"ג, חטיבת לשכת דוד בן-גוריון כראש הממשלה, מיכל 95, מעברות, דות הוועדה הבין-משרדית לתיאום שירותים סוציאליים במעברות, 1.7.54; אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 14/138; מקלמן לויין אל גיורא יוספטל, 1.12.1955, אצ"מ, תיק S 42/221.

22. רופאים, ובמידה קטנה יותר של הצלחה גם אחיות, גויסו בכוח צווי גיוס תקופתיים. ראו: אב"ג, חטיבת ועדות מיוחדות, המוסד לתיאום פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950; שם, חטיבת לשכת דוד בן-גוריון כראש הממשלה, מיכל 95, 17.12.1951; 'הרופאים דנים בגיוסם למעברות', חרות, 14.3.1951; א' צור, 'גיוס הרופאים למעברות כיצד?', הבקר, 15.3.1951; 'ההסתדרות הרפואית מוכנה לגייס את חבריה

הוותיקות שהתנדבו לעבוד בקרב העולים ראו בעבודתן שליחות עליונה,²³ הדבר אפשר להן ולארגוני הנשים שפעלו בהם להטביע את חותמן על הספרה הציבורית, בתחום שהחדירה אליו התאפשרה בקלות. אמנם אפשר לפרש את התנהגותן ככניעה למסגרות המגבילות 'הגבריות' שעוצבו עבורן וכפעולה במסגרת ה'שוליים' בעבודות 'מלוכלכות' של ניקיון וטיפול בילדים, עבודות 'נשיות' ממילא;²⁴ ואולם אפשר לפרש את נטילת העבודה הזאת על כתפיהן גם כביטוי לתפיסה שלהן את עצמן כחיוב כנשים וכאזרחיות פעילות, שכן בעבודתן הרחיבו כאמור את תפיסת תפקידן כעקרות בית וכאימהות אל מחוץ לתחומי ביתן, אל תחום החברה כולה.²⁵ בכך גם אימצו את דרישתו של ראש הממשלה ופעלו על פיה.²⁶ עם זאת, בד בבד הן פעלו במרחב הגברי במידה לא מבוטלת של הצלחה על מנת להנחיל את תפיסותיהן לגברים הוותיקים שבמחיצתם עבדו והיו. גולדה מאירסון (מאיר), שרת העבודה אז, אמרה באחת מישיבות המוסד לתיאום: 'דעתי היא שהתרבות אינה מתחילה בשמיעת הרצאה, אלא באופן בו אוכלים האנשים, אם הם מתרחצים וכיצד הם מתרחצים'.²⁷

בבואנו להעריך כמה נשים היו מעורבות בסוג פעילות זה בקרב העולים אנו נתקלים בקשיים. ברשותי נתונים מספריים חלקיים ומבודדים: ידוע שבסתיו 1950 פעלו במעברות מאות מתנדבות. ידוע גם שבאותה עת עבדו במעברות 78 מדריכות בשכר. 58 מדריכות תברואה בשכר עבדו בשיכונני עולים בקיץ 1950. כן ידוע שמספר הנשים המדריכות שפעלו בכלל מושבי העולים ב-1949 וב-1950 היה נמוך והגיע לעשרות בודדות. נתון נוסף – במעברת חלסה (קריית שמונה) פעלו בתקופות שיא 15 נשים מקיבוצי הסביבה בתפקידי בישול, טיפול בתינוקות ובילדים, גננות, עובדות מחסן הסעד וכן בתפקידי מדריכות לעולות. עוד אנו יודעים כי מקרב חברות מועצת הפועלות התנדבו בחורף 1951 500 חברות לעבודה

למעברות, הצופה, 22.12.1950; 'הרופאים הכריזו על נכונותם להתגייס לשרות במעברות', הארץ, 18.12.1951; אצ"מ, תיק S 71/1147; בעניין האחיות ראו: ד' הכהן, עולים בסערה, העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994, עמ' 191-192 [להלן: הכהן, עולים בסערה]; אב"ג, חטיבת ועדות מיוחדות, המוסד לתיאום, פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 29.12.1950; שם, חטיבת לשכת דוד בן-גוריון כראש הממשלה, מיכל 95; אמ"י, תרשומת ישיבת הממשלה השנייה, כרך ב, ישיבה כ/ש"א, 6.12.1950; ראו גם: אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 14/160.

23. עבודת ההתנדבות לסיוע העולים הוגדרה כעבודת קודש. ראו: בת'לאה, 'מועדוני נשים בישובי עולים ובמעברות', דבר, 23.8.1956; ג' עמינוח, 'בעיות במושבי הספר', הצופה, 29.1.1956; גם הדסה בן-עתו תיארה כך את פעילותה בקרב העולים: 'אני הייתי במחנות שנה – רבתי על מיטה – זה היה עבודת קודש. הפסקתי לימודים במשפטים לפני הצבא – הלכתי למחנות. לא חשבתי שצריך להמשיך בלימודים כעת. זו הייתה עבודת קודש'. ריאיון עמי, 19.1.2001.

24. ראו: הירש, 'תרבות', עמ' 138.

25. על המעורבות של נשים כסוכנות תרבות במסגרת בניית התרבות המקומית ותפיסתן כ'אימהות האומה' ומגדלות 'דור העתיד' והתגבשותה של עשייה זו בתנועה הציונית ראו: הירש, 'תרבות', עמ' 47-49.

26. ראו: א"ע, תיק IV 230-4-46.

27. דברי גולדה מאירסון, פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, חטיבת ועדות מיוחדות, המוסד לתיאום.

במעברות.²⁸ מספר המורות והמדריכות מקרב הצבא, הרופאות, האחיות, החובשות, הגננות, העובדות הסוציאליות והמטפלות איננו ידוע. מכל האמור לעיל אפשר להעריך הערכה גסה שסך כל הנשים הוותיקות שעבדו או התנדבו במחנות, במעברות ובשאר שכונות העולים ויישוביהם בשלהי שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים היה ככל הנראה כל התקופה אלאים בודדים.²⁹

* * *

תנאי החיים של העולים היו קשים, ועל כן היתה פעולתן של הנשים שביקשו לסייע להם – אחיות, מטפלות, מבשלות ומדריכות – קשה גם היא. במחנות ובמעברות שררו תנאי היגיינה ותברואה לקויים ביותר, שרר מחסור במקלחות, בבתי שימוש ראויים, בסבון ובפחי אשפה. במקומות מסוימים סופקו לעולים מים לשתייה בלבד. העולים סבלו ממחסור במזון: ליישובי עולים מסוימים לא הגיעה אספקה טרייה ולא הגיעו מוצרי מזון לתינוקות. מנות הצנע היו מחוץ להישג ידם של עולים רבים ולא התאימו לטעמם של העולים מארצות המזרח. קושי נוסף היה המחסור בבגדים לחורף ובציוד בסיסי אחר.

המתקנים שהיו אמורים לשמש את הנשים המתערבות לצורך שיפור מצבם של העולים לא עמדו לרוב בסטנדרטים המצופים; סידורי התברואה של מוסדות הטיפול בחולים לא עלו הרבה על אלה של כלל מחנה העולים והיו גם הם פוטנציאל ממשי להתפרצות של מגפות.³⁰ התחלואה בקרב כלל העולים היתה גבוהה. עולים רבים הגיעו ארצה חולים במחלות מידבקות: שחפת, בילהרציה, טיפוס, צרעת וכן גזות וגרענת; עולים רבים חלו בדרכם ארצה; ורבים אחרים, ובייחוד ילדים ותינוקות, חלו עקב מצב התזונה, ההיגיינה והתברואה שבמחנות ובמעברות.³¹ אחוז תמותת התינוקות במעברות היה גבוה הרבה יותר מזה שביישוב הוותיק; בקיבוצים היתה תמותת התינוקות 16.5 לאלף, ובקרב העולים היא הגיעה ל-157 לאלף.³² יש

28. ראו שולמית, 'מאות מתנדבות למעברות', הארץ, 21.11.1950; ט' פורטוגלי, 'חינוך עולות לעזרה עצמית', דבר הפועלת, 1 (טבת תשי"ב), ינואר 1952, עמ' 16; א"ע, תיק 100-5-230 IV (1358-1533 - MKF-50), מועצת הפועלות – ישיבת המזכירות המרכזית, 6.10.1950; ד' הכהן, הגרעין והריחיים, התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב 1998, עמ' 139-140 [להלן: הכהן, הגרעין והריחיים].

29. ראו: שולמית, 'מאות מתנדבות למעברות', הארץ, 21.11.1950; ד' הכהן, הגרעין והריחיים, עמ' 139-140; 'קריאה לצבור החברות להתנדב לפעולה במעברות', דבר, 9.1.1951.

30. ראו: א' רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד, תהליכי אינדוידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002, עמ' 284-291.

31. ראו: ד"ר שיבא לשר החקלאות לבון, 10.12.1950, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 146/29; להשוואה ראו את השפעת הצפיפות והתנאים הירודים במחנות המעבר של עולי צפון אפריקה במרסייל בספרו של י" צור, קהילה קרועה, יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, תל אביב 2001, עמ' 258-259 [להלן: צור, קהילה קרועה].

32. ראו: מ' דבורצקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, מו (15), 6.1.1953, עמ' 8.

להעיר כאן כי מצב התחלואה ושיעור התמותה לא רק שנתפסו ככישלון של הממסד הקולט בכלל ושל משרד הבריאות בפרט, אלא שראשי מערכת הבריאות הרגישו כי אלה ממיטים קלון על דמותה של מדינת ישראל, שאתוס הקדמה, הניקיון והבריאות עמד בבסיסה.³³

מפגש בין תרבויות

המפגש הקשה של הנשים הקולטות עם המציאות המרה של המעברות לווה גם בהתמודדות לא פשוטה עם שונות תרבותית ניכרת. אחת מתוצאותיו של המפגש הבין-תרבותי הזה היתה התפשטותן של תוויות שליליות. העולים המזרחים נתפסו בעיני הוותיקים האשכנזים כמשוללי כל ידע בנושא היגיינה. ההורים המזרחים נתפסו כמי שאינם מסוגלים להיות הורים ואף גרוע מכך, כמי שמשביעים את כרסם על חשבון ילדיהם הרעבים. הם גם הצטיירו כמי שמונעים סיוע רפואי מילדיהם החולים. מנהגי הנישואין של העולים התימנים הובילו לכך שאלה נתפסו כמי שמוספרים בבתולי בנותיהן, כמי שמשאיים ובוועלים ילדות וכמי שמוסיפים ופוגמים במוסר החברתי בשל ביגמיה. בציבור הרחב רווחה סלידה מן העולים³⁴ גם בשל הגורמים האלה וגם בשל חששם של הוותיקים מפני הפצת המחלות המידבקות של העולים.³⁵ אפשר לאפיין שתי גישות עיקריות ביחסם של ותיקים לתרבותם של העולים, ובעיקר של העולות והתנהגותן: הגישה הראשונה נמנעה מהאשמת העולות וייחסה להן תמימות, חוסר בשלות וחוסר הבנה. נראה שאפשר לייחס אותה בעיקר לנשים אשר טיפלו בעולות החדשות.

וכי מה תעשה האם הפרימיטיבית, שאינה יודעת אמבטיה מהי ובמה חטאה, שלא ראתה מעולם לא רופאים ולא תרופות חדישות? אין להתפלא, איפוא, שהן מורחות את תינוקותיהן בשמן, במקום לרחצם בסבון ומזריקות טיפות לימון לעיניהם הנגועות במקום לפנות לרופאה ולהשתמש בתרופה יעילה. הן נרתעות מפני החדש והבלתי ידוע.³⁶

הגישה השנייה נקטה עמדה שיפוטית וביקורתית כלפי כלל העולים המזרחיים: גברים כנשים והאשימה אותם בהזנחה ואף בהתעללות בילדיהם.³⁷

33. ראו: פרופסור ולטר שטראוס לדוד בן-גוריון, 14.9.1953, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 26/146. תפיסת הקדמה (המעורב) הייתה נטועה עמוק בקרב הציבור הוותיק בכלל הנשים הוותיקות במיוחד. במסגרת הדיון בחוק גיל הנישואין התייחסה העורכת דין חמדה נופך-מווס לעניין זה. היא אמרה שנישואי ילדות הם שמות נרדפים לעוני, בערות ומחלות. מדובר אפוא ברפרטואר תרבותי שלם הנוגע למנהגים חברתיים שונים. ראו: 'מהו הגיל המתאים לנישואין', לאשה, 4.1.1950, עמ' א.

34. ראו: רוזין, 'הסלידה'.

35. דבורה הכהן עמדה על כך שסוגיית הבריאות היתה זו שחוללה מפנה בעמדת הוותיקים כלפי עליית ההמונים – מתמיכה להסתייגות מחריפה והולכת. ראו: הכהן, עולים בסערה, עמ' 195-200.

36. מ' שיר, 'האשה מה אומרת – עם המטפלות מבאר-יעקב', דבר, 8.6.1951.

37. אמ"י, תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 35; ראו גם: אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 12/160.

בעיתונות נטו להציג את העולים כמי שאשמים במצבם, ואילו בקרב הצוותים המטפלים, ובכלל זה בקרב הנשים הוותיקות, היתה נטייה לקשור את מצב העולים קודם כול לתשתיות הפיזיות של המחנות והמעברות, לקשיים הכלכליים, למחסור בצוותי סיוע ובמיטות בית חולים, ורק בסוף לתרבותם של העולים.

למרות האמור לעיל לא הייתה תדמיתן של עולות מארצות האסלאם כאימהות וכעקרות בית חד-משמעית. בצד תיוגים שליליים³⁸ נשמעו גם תשבחות רבות על גמישותן, על יכולת הלמידה שלהן ועל שבסופו של דבר היו עקרות בית ואימהות טובות דיין. גם במקרים שלא העריכו בהם את כישוריה של האישה העולה בתחום משק הבית, הדבר צוין תוך כדי דרישה למתן סיוע מיוחד לה ולבני ביתה בשל חולשתה, שכן לעתים קרובות היא נתפסה כמי שעתידה להשתנות בסופו של דבר בכיוון הרצוי.³⁹ אלה שהצליחו לבצע את השינוי הנדרש שובחו על כך. כן ניתנו חיזוקים חיוביים לנשים שהצליחו לקיים בית נקי בתנאים הקשים של חייהן.

אותן המעטות שלמדו מקצת מתורת הנקיון ואהליהן נקיים וילדיהן מצוחצחים כמבודלות מהמחנה, אחרות. רוח חיים נסוכה בהן והן שופעות מרץ ורצון ללמוד ולדעת, והן גאות על עוגה שהצליחו לאפות במו ידיהן, על תבשיל אשכנזי שהכינו ועל רחיצת התינוק בדיוק 'כמו שעושה האחות'. ואותה אשה בת 17, הנשואה זה ארבע שנים, המחזיקה בורעותיה את ילדה הנקי והמלביץ בבגדיו, מרוצה מאד.⁴⁰

במאמר מוסגר יש לומר כי אפשר לזהות קווי דמיון מסוימים בין הדימוי השלילי של העולות המזרחיות ובין דימוין השלילי של אימהות מהגרות ממזרח אירופה ומדרומה לארצות הברית במחצית הראשונה של המאה העשרים. אימהות מהגרות אלה הצטיירו כנשים בעלות מוסר מפוקפק, כעקרות בית עלובות וכאימהות גרועות, אך גם נשים 'נחותות' אלה, כך סברו נשים אנגלו-אמריקניות שעסקו בהנחלת דפוסי ההתנהגות האימהיים הראויים, עשויות להשתנות באמצעות הקניית הערכים הנכונים, והן בעלות פוטנציאל להיטמע ולהשתלב בחברה האנגלו-אמריקנית.⁴¹

העיסוק בתפקודן של העולות שימש פעמים רבות גם לצורכי שיפור הדימוי של הוותיקות בעיני עצמן. מלאכת ההדרכה נחשבה למלאכת קודש, והעוסקות בה זכו, קודם כול בעיני

38. ראו: אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 12/160; מ' אחי-חולדה, 'כך עולים מתימן לישראל', הצופה, 11.11.1949; ח' טהון, 'יהודי ארצות אסיה', בתוך: מ' ליסק, ב' מזרחי וע' בן-דוד (עורכים), עולים בישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 216 (נדפס במקור בעדות בישראל, ירושלים תשי"ז) [להלן: ליסק, מזרחי ובן-דוד, עולים בישראל].

39. ראו: מינה מאיר וזהבה גפן לגיורא יוספטל, 23.8.1951, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 14/160; נ' עמינוח, 'בעיות במושבי הספר', הצופה, 29.1.1956; בת-לאה, 'מועדוני נשים בישובי עולים ובמעברות', דבר, 23.8.1956.

40. בת-לאה, שם.

41. ראו: Litt, *Motherhood*, pp. 23-27.

עצמן, להילה של חשיבות. הן הרגישו שאין תחליף להדרכתן, וכי גברים לא יעשו את המלאכה טוב כמותן.⁴²

הוותיקות הקדישו מאמצים ואמצעים כדי לשנות את מנהגייהן של העולות, כדי להקנות להן את מנהגי הארץ ולעשותן 'בנות תרבות', כלומר אימהות טובות ועקרות בית טובות. עוד ביקשו להנחיל להן תודעה אזרחית, לאומית ולעתים אף מעמדית.⁴³ כך לדוגמה דווח בעיתון כי ברעננה הוקם מועדון לנערות ביזמת ויצ"ו. למועדון זה נקבצו ובאו בנות צעירות מן המעברות הסמוכות יוצאות עיראק, כורדיסטן, טורקיה, מרוקו ורומניה. הצעירות תוארו בהכללה כמי שארץ ישראל הציילה אותן מגורלן להימכר בגיל רך לבעלים בארצות מוצאן. הן תוארו כקרבות של חברה ששללה מהן את ילדותן, שכן נאלצו לטפל באחיהן הצעירים. במועדון הוקנו לנערות כללי יסוד בהיגיינה, שעל אודותיה, כך נאמר, לא ידעו דבר, וכן למדו לדבר ולשיר בעברית, ואף לרקוד. נוסף על כך למדו כיצד לתפור כפתור, כיצד לתקן גרב, כיצד להטליא וכיצד להסתרק. כן זכו לשיעורי סריגה ורקמה. רוב הבנות היו עוזרות בית, וזכו לדברי הכתבת לתשבחות מפי המעבידות שלהן. מטרת עבודת המועדון הוה ומועדונים אחרים שעתידיים היו לקום הוגדרה בעיני הוותיקות כהקניית ציביליזציה לדור שלם של נערות כדי לעשותן אזרחיות מלאות של הארץ. נראה אפוא שבעקבות המפגש עם המדריכות במקום הניחה הכתבת שמצבן לפני ההדרכה והשינוי מנע אותן מצד אחד מליהנות משלל זכויות ומצד אחר מלתרום את תרומתן הפרודוקטיבית לחברה.⁴⁴ כאן המקום להעיר כי עם חקיקתם של חוק גיל הנישואין והחוק לשיווי זכויות האישה הוקנו לנשים – במסגרת תכניות הכשרה והעשרה – גם יסודות החוקים הללו, הנוגעים לאיסור הסדרת נישואין תמורת מוהר, איסור ביגמיה ואיסור נישואין של ילדות.⁴⁵

שלא כמו מועדון שהוקם מחוץ לסביבת המעברות, נשים ונערות רבות זכו להכשרה ולהדרכה במקום מגוריהן.⁴⁶ כמו שכבר הזכרנו, את המיומנויות והתכנים הקנו הן נשים ותיקות

42. ראו: רבקה זיו לגיורא יוספטל, 15.4.1956, אצ"מ, תיק S 42/208. ראו: בת-לאה, 'מועדוני נשים בישובי עולים ובמעברות', דבר, 23.8.1956; נ' עמינוח, 'בעיות במושבי הספר', הצופה, 29.1.1956; גם הדסה בן-עתה תיארה כך את פעילותה בקרב העולים: 'אני חייתי במחנות שנה – רבתי על מיטה – זה היה עבודת קודש. הפסקתי לימודים במשפטים לפני הצבא – הלכתי למחנות. לא חשבתי שצריך להמשיך בלימודים כעת. זו הייתה עבודת קודש'. ריאיון עמי, 19.1.2001. ראו גם: עצמון, 'קבלת אחריות', עמ' 149.

43. נוסף על נושאי היגיינה, משק בית וטיפול בילדים למדו הנשים גם לרקוד ריקודי עם, למדו עברית, למדו לשיר משירי הארץ בהתכנסויות לשירה בציבור כן אורגנו להן טיולים בארץ. הן חונכו לאהוב את מולדתן, להעריך את המושג 'עבודה' וקיבלו מושג בסיסי על ערכי תנועת העבודה. ראו: א"ע, תיק IV 230-4-46; תיק IV 230-6-117.

44. ראו: ע' הולדהיים, 'מועדון לבנות', הארץ, 11.5.1954.

45. ראו: פ' רובינזון, 'עם חברות מתימן', הפועל הצעיר, מד (47), 14.8.1951, עמ' 19.

46. מעניין לראות כי שיטת ביקורי הבית היתה השיטה המועדפת גם בהנחלת ערכי הטיפול בילדים ובתינוקות בארצות הברית, והמתעורבות היו לרוב נשים לבנות מן המעמד הבינוני; אלה הנחילו את ההרגלים הנכונים, שנודעו להקטין את תמותת התינוקות בקרב שבטי האינדיאנים. ראו: Emmerich, 'Save the Babies', p. 399. שלא כמדריכות בשכר בארץ, הנשים האמריקניות בראשית המאה העשרים לא עברו כל הכשרה.

ומבוגרות (יחסית) הן חיילות, לרוב באמצעות ביקורי בית. נוסף על תחומי ההדרכה שהוזכרת, אשר כללו ניהול משק בית, חינוך הילדים, טיפול בתינוק, טיפוח ניקיון והיגיינה, תפירה ותיקון, בישול, הוקנתה לעולות לעתים גם השפה העברית.⁴⁷ נשים עולות הוכשרו גם הן לשמש בתפקידי מדריכות לעולות שבאו לארץ עמן או אחריהן.⁴⁸ הכשרת מטפלות עולות לטיפול בעולות אחרות נחשבה יעילה הן בעיני הוותיקות הן בעיני הנשים שהוכשרו ורכשו מקצוע.⁴⁹ כן הוכשרו נשים עולות לתפקיד מבשלות ומטפלות בילדים ובתינוקות.⁵⁰

את השינוי שהשתדלו הוותיקות להטמיע בעולות הפנימו, כך נדמה, גם מקצת הגברים; גבר אחד איים על אשתו כי אם לא תציית להוראותיה של יוכבד (המדריכה) יהיה רע, וכי יוכבד תיתן לו פתק כדי שיוכל לשאת אישה אחרת במקומה.⁵¹ במקרה אחר, לאחר שעברו העולים להתגורר במושב, הכה בעל את אשתו משום שלא צחצחה את חלונות ביתם החדש.⁵² ארגוני הבריאות וארגוני הנשים פעלו גם במחנות העולים וגם במעברות.⁵³ לעומת ההתנהלות החופשית של המעברות, במחנות העולים שררה אווירה קפדנית. כדי להנהיג את הרגלי הניקיון הדרושים נעשו פעולות הסברה אינטנסיביות. לעתים רחוקות גם נעשה שימוש בסנקציות, כגון שלילת פתקי האוכל ממי שהפרו את הכללים.⁵⁴ את מכלול היחסים שבין הקולטות המחנכות ובין העולות המתחנכות ואת תהליכי ההתערבות בתוך המשפחות אפשר לתאר אפוא על הרצף שבין שני הקטבים הבאים – מצד אחד היו אחיות, מטפלות ומדריכות שפעלו בנוקשות ובכוחנות להחדרת נורמות, ומצד אחר היו נשים שפעלו בעדינות, מתוך מעורבות מועטת ותוך כדי שימת דגש על מתן חיוקים חיוביים בלבד להתנהגות הרצויה.⁵⁵

47. ראו: 'מדריכות לעולים ביום עיון', הארץ, 21.11.1955; ראו: 'מידיעות מועצת הפועלות' דבר הפועלת, 6 (יוני 1950), עמ' 158; אמ"י, תיק משרד החקלאות, ג/2413/21 (1132), דין וחשבון המכון להדרכה תוננתית (1950-1.4-1951-31.3).
48. ראו: בת-לאה, 'מועדוני נשים בישובי עולים ובמעברות', דבר, 23.8.1955; ד' דיין, "מודה אני" של שעה זו', דבר הפועלת, 6 (יוני 1950), עמ' 141; נשים ותיקות יוצאות תימן התגייסו לתפקידי הדרכה לעולות מתימן. ראו: 'מידיעות מועצת הפועלות' דבר הפועלת, 6 (יוני 1950), עמ' 158.
49. ראו: מ' שיר, 'האשה מה היא אומרת – עם המטפלות מבאר-יעקב', דבר, 8.6.1951; מ' רוגוזיק, 'איזה מקצוע נקנה לעולה?', דבר הפועלת, 1, שנה טז (6.2.1950), עמ' 5-6.
50. ט' פורטוגלי, 'חינוך עולות לעזרה עצמית', דבר הפועלת, 1, שנה יח (ינואר 1952), עמ' 16.
51. ראו: ש' שחורי, 'ביקור במעברה בעמק-הפר', דבר, 7.12.1950.
52. ראו: מ' קולס, 'דפוסיות-תרבות ודרכי הסתגלות של עולים מהרי האטלס', בתוך: ליסק, מזרחי ובן-דוד, עולים בישראל, עמ' 177.
53. ארגון אימהות עובדות וויצ"ו היו מן הפעילים ביותר. ראו: 'מעברת אונו משתלבת ב"ישראל הראשונה"', הבקר, 15.3.1953.
54. ראו: ש' מרקוס, 'שער מנשה – השער לרובבות', על המשמר, 15.3.1951.
55. ראו: מ' קולס, 'דפוסיות-תרבות ודרכי הסתגלות של עולים מהרי האטלס', בתוך: ליסק, מזרחי ובן-דוד, עולים בישראל, עמ' 174, 179-181, 191, 195; פ' ביר, 'ניגודי ערכים אצל ילדי עולים', מגמות, ה (יולי 1954), עמ' 386-391.

דיכטומיה ברורה שררה בין אימהות עולות ממזרח אירופה לאימהות עולות מארצות האסלאם. האימהות ממזרח אירופה נחשבו דאגניות מדי, ואילו אלה מארצות האסלאם נתפסו כמי שאינן מסוגלות להיות אימהות. במחנות מסוימים כפו על האימהות המזרחיות למסור את ילדיהן לבית התינוקות או לבית הילדים. על עולות ממוצא אירופי לא היתה כפייה כזאת.⁵⁶

בשל תפיסת העולות המזרחיות כחסרות כישורים בסיסיים הושם בתחום הרפואה המונעת דגש מיוחד בטיפול באם ובילד. בטיפול היו שלושה ענפים עיקריים: (1) פיקוח רפואי על נשים הרות – הדרכתן בעניינים הנוגעים ללידה, לאימהות ולהיגיניה, ופיקוח על תזונתן; (2) פיקוח רפואי על התפתחותם של תינוקות ופעוטות בתחום ההזנה, ההיגיניה הפיזית והנפשית (כך בלשון התקופה); חיסון הילדים בפני מחלות; (3) פיקוח על ההיגיניה בבתי הספר; מתן חיסונים לילדי בית הספר; מלחמה בגזות ובגרענת. נוסף על כך דאגו התחנות לטיפול באם ובילד גם לחלוקה של מצרכי מזון. אלה סופקו על ידי יוניצ"ף: אבקת חלב מלא וסוכר לתינוקות, אבקת חלב רוה לאישה ההרה ולילד, ושמן דגים לילדים בכל הגילים.⁵⁷ בטיפת חלב הקנו לנשים המזרחיות את יסודות התזונה המדעית. הן התוודעו, כך דווח, למושגים חדשים: 'זיטמינים' ו'קלוריות'. ההדרכה כללה בישול על פרימוס במקום בתוך בור באדמה, הכנת דייסות קורנפלור והאכלה של תינוק בכפית. האחיות שהדריכו את הנשים בבתיהן לימדו אותן גם כיצד לנקות את בתיהן ואף הסבירו להן כי הנקה מופרות מזיקה לאם ואף לילד.⁵⁸ התינוקות העולים בכלל והמזרחיים בפרט תוארו כמעוטי משקל וכמי שאינם זוכים למזון מזין ולא לארוחות סדירות. במשרד הבריאות הסבירו שאחת מסיבות

56. ראו: ש' מרקוס, 'שער מנשה – השער לרבבות', על המשמר, 15.3.1951. על הבדלים בין אימהות כורדיות (יהודיות) וכן מוסלמיות ובין אימהות נוצריות, וכן על ההבדלים בין אימהות אירופיות ובין אימהות אחרות ראו: R. Adams Stockler, *Development of Public Health Nursing Practice as Related to the Health Needs of the Jewish Population in Palestine, 1913-1948*, Tel Aviv 1977, pp. 96, 127

57. ראו: אב"ג, חטיבת לשכת דוד בן-גוריון כראש הממשלה, מיכל 95, דוח הוועדה הבין-משרדית לתיאום שירותים סוציאליים במעברות, 1.7.1954; לד"ר שיבא מד"ר טאושטיין, 15.1.1951, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 11/155.

58. כאן המקום להעיר כי עמדתן של הוותיקות גרסה הנקת תינוקות בזמנים קצובים, אך לא יותר מן המידה. כן שללו את נטייתן של אימהות רבות להיניק את ילדיהן עד גיל שנתיים, בנסותן למנוע כך היריון נוסף. כן גרסו שיש להוסיף על ההנקה מזונות נוספים בשנת חייו הראשונה של הילד. הביקורת שלהן על העולות נגעה בשני מישורים: האחד – זמני ההנקה שהעולות (מארצות האסלאם) לא הקפידו עליהם; והאחר – אימתן מזונות כתוספת או מתן מזונות לא מתאימים לתינוקות כתוספת. ואולם חשוב להדגיש כי הצוותים הרפואיים והפרה-רפואיים העריכו את ההנקה כמקור מרכזי וחשוב לתזונת התינוקות לפחות עד מחצית שנתם הראשונה. ראו: 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים – בניגוד לרצונם...', ידיעות אחרונות, 20.4.1953; מ' דבורצקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, מו (15), 6.1.1953, עמ' 8; דין וחשבון על מחנה מרסיל, אצ"מ, S 41/243.

המוות הנפוצות בקרב תינוקות היתה לידה מוקדמת, וזו יוחסה לתזונה הלקויה של האימהות וכן לתת-תזונה.⁵⁹

'תחנת יונקים נודדת' שהנהיגה קופת החולים ניסתה להנחיל גישות מודרניות לאימהות: בעזרת משרד הסעד נקנו מיטות – מיטה לכל ילד. האימהות חונכו לרחוץ את ילדיהן ולהאכילם בתוספות מזון מזינות. היעד היה העלאת משקלם הירוד של התינוקות והילדים והורדת שיעור תמותת התינוקות והילדים. בתחום זה נצפו הצלחות מרשימות.⁶⁰ שיעורי התמותה הלכו וירדו, גם אם שיעורי התחלואה היו גבוהים למדי.⁶¹

בתחנות טיפת חלב נדרש מן הנשים לא רק ללמוד ולהפנים שיטות עבודה חדשות, כמו לרחוץ את תינוקותיהן ולהתלן בחיתולים, אלא אף לשנות את הרגלי האכילה של האבות. האימהות נתפסו אפוא כמתווכות בין הממסד הרפואי ובין בעליהן. הוותיקות ביקשו מהן להסביר לבעל כי עליו להעניק מזון משובח לילדיו מפני שהם מצויים בתהליך גדילה.

כמו שהזכרתי בראשית דברי, הגברים הוותיקים ראו בנשים הוותיקות מתאימות לתפקיד החדרת השינוי בקרב העולות. לכך יש להוסיף אפוא שהנשים העולות מצדן נתפסו כחוליה שדרכה יהיה אפשר להשפיע על הגברים המזרחים. הנשים נתפסו אפוא כמגשרות על פער התרבות.⁶² לצורך ההשוואה אזכיר כאן שוב כי בארצות הברית תפסו רפורמטורים מטרנליסטים את האימהות כאמצעי לגישורן על פערים בין תרבויות שונות הן על פערים בין גזעים שונים.⁶³

מניעי ההתערבות

להתערבות של הוותיקות בחיי העולות היו צידוקים אובייקטיביים במציאות התקופה, בעיקר בכל הקשור לתזונה ולבריאות. כך הן עצמן טענו, ונדמה שמקצת טענותיהן ניתנות לאישוש – למשל בכל הקשור לשאלת התזונה, שכן לעולים סופקו מזונות שלא הכירו ולא ידעו להשתמש בהם. בשר חולק בתקופת הצנע במשורה, והמקורות העיקריים לחלבון מן החי היו דגים קפואים, אבקת ביצים ואבקת חלב. אמנם טעמים של מזונות אלה היה רע או מוזר, אבל הם נתפסו בתור רכיב מרכזי בתזונה. יש להדגיש כאן כי עבודתן של מדריכות מכוון התזונה

59. ראו: דוח ד"ר טאושטיין על מצב ההיגיינה והבריאות של האם והילד במעברות, 4.12.1950, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 12/160.

60. ראו: ד' שובל, 'גמילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953; ההדרכה החינוכית רפואית נחשבה כאחד הגורמים החשובים בשיפור רמת בריאות הילדים. ראו: ד"ר טאושטיין לד"ר שיבא, 19.5.1952, אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 14/160.

61. ראו: דוח פעולות משרד הבריאות, 1954, אמ"י, אד"י, פ 6/762.

62. להדרכה בקרב עולי תימן נשלחו ותיקות מקרב עדה זו. ראו: 'לקראת חיים חדשים', דבר הפועלת, 9 (אב תש"י), עמ' 168-169.

63. ראו: Litt, *Motherhood*, p. 25.

וכן של מדריכות מטעם גופים אחרים כוונה בעיקר להחדרת השימוש במוצרי מזון שלא היו ידועים לעולות. הדרכה הכרחית זו לא התבצעה בכל נקודות הריכוז של העולים, ואולם היא היתה חיונית להישרדותם בכלל ולהישרדות הילדים ולהתפתחותם בפרט, שכן בלא הכרת המוצרים נמנעו עולים רבים מלקנותם, ובשל כך חלו במחלות חסר.⁶⁴ בניגוד מסוים לתפיסה הפטרונית והכופה של לבון (ראו להלן), מומחיות התזונה של המכון החדירו לרוב את השימוש במוצרים אלה תוך כדי התאמתם במידת האפשר לדרכי הבישול והתיבול הידועות, המוכרות והמתאימות לטעמן של העולות.⁶⁵

עם זאת, הגישה המדעית של השלטונות בענייני תזונה, אשר נקראה לעתים קרובות 'תזונה רציונלית' ואשר מטבע הדברים הציגה את הרגלי התזונה של העולים כ'בלתי רציונליים',⁶⁶ היתה גם נחלתן של עקרות בית מן היישוב. אלה ניסו מיזמתן וכמידת יכולתן ללמד את העולות החדשות פרק בהלכות התזונה הנכונה והמברירה למשפחה, גם מחוץ למסגרת העבודה הקהילתית.⁶⁷

מדוע לא הותאם סל המזונות לטעמם של העולים ולהרגליהם?

דב יוסף ופנחס לבון, השרים האחראים להקצאת המזונות, התמודדו פעם אחר פעם עם הדרישה לשנות את הרכב המזונות שהוקצה לאוכלוסייה זו. גולדה מאירסון תקפה את דב יוסף בעניין זה.

בענין המזון האוכלוסייה במעברות שונה מהאוכלוסייה הותיקה בארץ. נוצרים מצבים גם כאשר הם מקבלים כל מה שאנחנו מקבלים, אין בזאת משום שויון. כל משפחה שלנו,

64. ראו: אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 12/160.
65. ראו: אמ"י, תיק משרד החקלאות, ג 2413/21, דוח שנתי על פעולות המכון להדרכה תזונתית 31.3.1950-1.4.1950; א"ע תיק 6-113-230 IV, תמצית ההרצאות בכנס מפקחות לתזונה, 25-26 באוקטובר 1950.
66. ראו: ד' בן-ארי, 'הצרכניה במעברות', הפועל הצעיר, מד (23), 20.2.1951, עמ' 11; על הרציונליות בחיי היום-יום ראו: הירש, 'תרבות', עמ' 68-69.
67. ראו למשל תיאור של תהליך ההנחלה של הרגלי התזונה הראויים: 'בימים שאין היא אוכלת אצל מעבידיה, היא נוטה לסעוד על שולחני ורגעים אלה הם גורמים לשתינו הנאה. היא ה"ירוקה" והבלתי מנוסה מקבלת את דברי בענין רב ואני מוצאת סיפוק כשיש ביכולתי לאלפה פרק בהזנת בני ביתה ולהורות לה מה טוב ומבריא בשביל האדם העובד [...] יותר מכל זה ראוי לשבח "סל מזונותיה". ארוחת הבוקר השנייה שלה מכילה: לחם בחמאה, בריבה או בדבש ולקינוח סעודה תפוז. לצהריים שוב לחם בחמאה, גבינה צהובה, ביצה קשה ושתייה חמה. אתמול בשבתה לשולחן לאכול ובהוציאה מהשקיק (שקיק של ניילון) את האוכל, היא סיפרה לי: "היודעת את כמה שנוכרה שרה שלי, כשהגשתי לה לפני ימים מספר בננה? - אמא - היא שאלה - הוזכרת את כשהייתי מבקשת ממך בתימן פרוסת לחם יבשה, היית עונה לי: "יש לי רק לארוחת הערב, ילדתי, ואם תאכלי עכשיו תיאלצי ללכת לישון רעבה" [...] צ' ליבנה, הפועלת מתימן', דבר הפועלת, 11-12 (חשוון-כסלו תשי"ב), עמ' 223.

אם היא מקבלת קופסת קווקר, הרי זוהי מציאה גדולה, אבל אם נותנים אותה קופסת קווקר לאיזו משפחה מזרחית במעברה, הרי היא עומדת ללא שימוש [...] עד עכשיו היתה חלוקה צודקת, אבל לא כל שויון צודק, שויון לפעמים אינו צודק, ומה שהיה עד עכשיו זהו שויון מכני. אני קבלתי מנה שעועית, האיש במעברות קבל אותה המנה שעועית, אצלי זה רק תוספת לאיזה מאכל אחר, אצלו - העיקר. ואם הם קבלו רק זאת, אין להם מה לאכול.⁶⁸

הסיבה לכך היתה נעוצה הן בקשיים הכלכליים של המדינה הן בתפיסה אידאולוגית שהנהיגו השרים האחראים לתזונה. אלה גרסו כי חינוך להרגלי תזונה חדשים הוא חלק מתהליך כולל של בניית אומה הומוגנית. הנשים הוותיקות - מגולדה מאיר שרת העבודה עד נציגות של ארגוני הנשים - התריעו על תפיסה זו. הן תבעו הן מהשר הממונה הן מראש הממשלה לספק לעולים מזונות שהורגלו להם.⁶⁹

מניע אובייקטיבי נוסף להתערבותן של הנשים הוותיקות בחיי העולים היה הרגשתן כי בשל קשריהן המוסדיים והאישיים עם קובעי מדיניות הן יכולות להפעיל לחץ על גורמים מוסדיים שונים לפעול לשיפור ממשי בתנאי החיים של העולים.⁷⁰ שיפור זה לא יתרחש בלי התערבותן. נוסף על כך הן הרגישו כי הן אלה היכולות להביא את בשורת החיים במעברות וקשייהם של העולים לכל בית ותיק בישראל ולהזעיק את היישוב הוותיק לטובת העולים.⁷¹ צורך אובייקטיבי שהצדיק את התערבות הוותיקות קשור במצב הבריאות ובתנאי הקיום הלקויים שחיו בהם העולים. במצב של תברואה לקויה, צפיפות גבוהה וחשיפה למחלות מידבקות דרושה היתה התערבות לצורך הפחתת התחלואה, שכן היגינה של הגוף ושל סביבת המגורים נתפסה אז, כמו שהיא נתפסת כיום, כיסוד חשוב של הרפואה המונעת. ואולם נראה שנושאי ההדרכה של הנשים הוותיקות חרגו הרבה מהדרוש לשמירה על בריאות הגוף. קשה לטעון שסידור אסתטי של הבית או הקניה של ערכים לאומיים קשורים בהכרח לבריאות. אם כן, נראה שהנשים הוותיקות הקנו לעולות סל שלם של פרקטיקות ביתיות וסביבתיות. בסל זה כללו הנשים הוותיקות גם עקרונות של סדר ושל ניקיון, שהם - כמו שהראתה מרי דאגלאס - שני צדדים של אותו המטבע,⁷² וכן ידע שסברו

68. אמ"י, תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, ב, 6.12.1950, עמ' 24.

69. שם; אב"ג, יומן דוד בן-גוריון, 28.8.1951.

70. דוגמה לכך אפשר לראות בדברי השר דב יוסף (עד לא מכבר שר האספקה והקיצוב) בישיבת ממשלה. כאשר הועלו טענות כבדות משקל בדבר מחדלים באספקת מזון (אבקת חלב לתינוקות) וציוד בסיסי לעולים (שמכות) אמר: 'אני יודע קצת על הנעשה במעברות, אמנם לא במגע בלתי-אמצעי, אבל אשת י' [ההדגשה שלי] מטפלת בדברים אלה, וממנה יודע אני על הנעשה שם. אשתי גם השיגה אניה עם בגדים, והם צריכים להגיע בימים אלה'. אמ"י, תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, א, 22.11.1950, עמ' 35.

71. נ"ה, 'יד חברות למעברה!', דבר הפועלת, 9-10 (חשוון תשי"א), עמ' 212.

72. M. Douglas, *Purity and Danger*, London and New York, NY 1966, p. 2.

שיסייע לעולות להיקלט במקומן החדש ולהיות אזרחיות טובות. דומה שהנשים המתערבות השתדלו להקנות לעולות את מכלול ההתנהגויות הרצויות, שנכללו ברפרטואר החברתי (בתחומים הראויים להקניה), והן לא הקפידו על הפרדה בין מרכיבים חיוניים או מתאימים יותר ופחות לצרכים ולתרבות של העולות.⁷³

בעבודתן באו הנשים הקולטות במגע עם נשים מזרחיות ועם גברים מזרחיים. יחסן לשני המינים היה שונה, שכן למרות הסטראוטיפים השליליים שדבקו בכלל המזרחים, נבדלו הנשים המזרחיות מן הגברים בכך שתדמיתן לא היתה ברורה; בצד תיוגים שליליים נשמעו גם תשבחות רבות על גמישותן, על יכולת הלמידה שלהן ועל שבסופו של דבר הן עקרות בית ואימהות טובות.⁷⁴ הנשים הוותיקות ראו באישה המזרחית קרבן אומלל של חברה פטריארכלית וגילו כלפיה אמפתיה. גישתן לגברים המזרחיים היתה עוינת, והן סלדו מיחסם של גברים אלה לנשים בכלל ולנשותיהם בפרט.⁷⁵ נראה שגם יחסם של הגברים המזרחיים לנשים הוותיקות היה חשדני, שכן הם חששו מפני הרעיונות החדשים שהמדריכות מקנות לנשותיהם, ובעיקר הסתייגו מפני התערבותן במניעת נישואי נערות צעירות לגברים מבוגרים הרבה יותר.⁷⁶

פטרונויות, בריאות ושוויון בין המינים

המחיר ששילמו העולים המזרחיים בגין המעורבות המוגברת בחייהם הפרטיים וביחסי הכוחות בתוך המשפחה לא נעלם מעיני הוותיקים. כלפי הוותיקות הועלתה עוד אז הטענה כי מעורבותן איננה אלא צורה של דיכוי שיסודו ביחס פטרוני. במענה לטענה זו הדגישו הוותיקות בדבריהן כי הן אינן מבקשות לעקור את מנהגי העולות רק מפני שונותם, אלא שהשינויים נדרשים מסיבות אובייקטיביות. הוותיקות לימדו את העולות להשתמש במוצרים המעטים הקיימים בשוק כאשר לא נמצאו בו המוצרים שהעולות היו מורגלות בשימוש בהם או שנמצאו בכמות מוגבלת. הנחלת המושגים 'ניקיון' ו'היגיינה' נבעה לדבריהן מהצורך לשפר את בריאותן של העולות ואת בריאות משפחותיהן וכן נועדה להסיר את איום ההידבקות

73. גם בארצות הברית גררה אחריה הפעולה להקטנת שיעורי התמותה של תינוקות אינדיאנים מעורבות של המדריכות בכל תחומי העשייה הביתית. ראו: Emmerich, 'Save the Babies', p. 400. שירותי ההדרכה של המכון להדרכה תזונתית במשרד החקלאות כללו הדרכה לתזונה וכן הדרכה לתורת הבית על ידי שתי מדריכות שכל אחת מהן מומחית בתחומה. ההדרכה ניתנה לעולים ולוותיקים כאחד. ראו: אמ"י, תיק משרד החקלאות, ג/2413/21 (1132), דין וחשבון המכון להדרכה תזונתית (1950-1.4-1951.31.3).

74. ראו: לעיל הערה 45.

75. ראו: טירה - סקירה כללית, אצ"מ, תיק S 42/289; ר' אלבינגר, 'בקור במעברה', הפועל הצעיר, מד (24), 27.2.1951, עמ' 7; א' ינאית, 'האחיות', הפועל הצעיר, מה (47), 19.8.1952, עמ' 14; הנ"ל, 'אספת חברות בעדה העדנית', הפועל הצעיר, מה (17), 29.1.1952, עמ' 13.

76. ראו: הכהן, הגרעין והריחיים, עמ' 276-277.

במחלות מעל הקהילה כולה. הוותיקות שאפו לעקור את האמונות הטפלות ואת הפטליזם של העולות וביקשו להנחיל להן אמצעים מדעיים למניעת מחלות ולטיפול בהן. מלבד זאת, הוותיקות ביקשו להנחיל לנשים את עקרונות השוויון – בראש ובראשונה שוויון ערכן שלהן לערכם של הגברים. ניצולן של העולות בידי מי שהצטיירו בעיני הוותיקות כגברים עצילים ונצלנים הכעיס אותן, והן הפגינו בדבריהן מידות משתנות של בוז כלפי גברים אלה. פעולתן של הנשים הוותיקות בקרב ילדי העולים היתה תולדה מתבקשת של תפיסת הטוב שלהן. הן ביקשו להצילם מההזנחה ומהזוהמה, לחנכם לאהבת הארץ ולאהבת העבודה ולהעניק להם בסיס (פיזי וחינוכי) הולם להתפתחות, כמו זה של ה'צבר' הישראלי.⁷⁷ כמו שהזכרתי בפתח דברי, גישות דומות יושמו גם בארצות הברית כשביקשו נשים מן המעמד הבינוני להשפיע על כלל החברה, ובעיקר על מעמדות נמוכים משלהן, כדי לקדם את מעמדם, את זכויותיהם ואת רווחתם של ילדים ממעמדות אחרים.⁷⁸ כמו בארצות הברית, גם כאן שימשו תהליכי ההדרכה אמצעי לבניית גשר בין שני סוגי האוכלוסייה ועשייתן של העולות מהגרות שותפות שוות או שוות למדי בחברה אחת.⁷⁹

על כל פנים, ברור כי התערבותן של הנשים הוותיקות בחיי העולות נועדה לא רק לתרום לשיפור איכות החיים ורמת החיים של העולים, ובייחוד של ילדיהם, אלא שבתוכה נתגלמה המוטיבציה להבניית העולות כחלק מן החברה הישראלית. לשון אחר, המעורבות ביטאה את רצונן של הנשים הוותיקות להכניס את הנשים העולות אל כור המצרף של הישראליות.⁸⁰

מנגנונים שונים של הסבר למעורבות הנשים

עד עתה סקרתי את תחומי הפעילות של הוותיקות והזכרתי גם כמה מן הנימוקים שהן העלו להצדקת מעורבותן בחיי העולים. להלן אציג מנגנונים שונים של הסבר השאובים מספרות המחקר בתחומים סוציולוגיה והיסטוריה ומטרתם להעניק תשתית תאורטית להתנהגותן של הנשים הוותיקות.

77. ראו: 'Raw Material for a Nation', ויצ"ו בישראל, מרס 1952, אצ"מ, תיק F 49/1868; ועיינו גם: הירש, 'תרבות', עמ' 140.

78. ראו: D. I. MacLeod, *The Age of the Child, Children in America, 1890-1920*, New York, NY 1998, pp. XI-XII

79. ליט מצביעה על כך שלא רק הגברים הלבנים בארצות הברית קשרו אימהות לגזע, אלא שגם נשים לבנות שהיו מעורבות בתנועת הרפורמה ועסקו בין השאר בחינוך עניות ומהגרות לאימהות קשרו את ההבדלים בטיפול בילד למוצא האתני והגזעי. ואולם הגברים ראו את ההבדלים כקבועים, ואילו הנשים המתערבות ראו אפשרות לניעות. הנשים הרפורמטריות תיארו את האימהות כייעוד ייחודי לנשים וככות מאחד בין נשים היכול להתגבר על ההפרדה הגזעית או האתנית. ראו: Litt, *Motherhood*, pp. 25-26.

80. ממש כמו שהמעורבות של הנשים האמריקניות הלבנות בחיי הילדים האינדיאנים נועדה בדרך כלל לחולל בקרבם תהליך של אמריקניזציה. ראו: Emmerich, 'Save the Babies', p. 404.

הסבר אפשרי אחד הוא הצגת העבודה של הוותיקות כמאמץ לשם צבירת הון סמלי. דרך עבודתן, כך אפשר לשער, ציפו הנשים המתנדבות לרכוש מעמד חברתי. בהתנדבותן נטלו הן חלק ב'עבודת קודש' חלוצית וקשה, הן פעלו לקידומו של האינטרס הלאומי ובהקשרי התרבות הלאומית, הן נענו לתביעות הקולקטיב והגשימו את ערכי התקופה. להסבר זה למעורבות הנשים יש פנים לכאן ולכאן: מצד אחד נכון יהיה לקבוע, כמו שהראתה גם יעל עצמון, שהנשים עצמן קשרו בין הדימוי העצמי שלהן ובין עבודתן, ובעקבות מעורבותן השתפרה תדמיתן בעיני עצמן;⁸¹ ואולם מצד אחר מצאתי כי שלא כתדמית הרווחת על שנות החמישים, ותיקים שעבדו במעברות בתקופה ההיא נחשבו עובדים מאיכות ירודה ביותר ומי שלא הצליחו להסתדר במקום אחר, טוב יותר. לפיכך ככל הנראה מי שעבדו במעברות, או חלקם לפחות, סבלו מירידה בסטטוס החברתי שלהם. עם זאת, אפשר לשער שדינן של מתנדבות העושות 'עבודת קודש' שונה מדינם של עובדים בשכר וככל הנראה הן לא סבלו מירידה דומה בסטטוס החברתי.

בין ריבוד למיזוג גלויות: סדר קולוניאלי או סדר לאומי

לאחרונה עלתה במחקר טענה ולפיה גילו הוותיקים מעורבות בחיי העולים לא כדי לשרת את טובת העולים, אלא כדי לשמר את יחסי הכוח ולבסס את המבנה הריבוני שהתהווה אז.⁸² אמנם אפשר למצוא הוכחות לכך שפעילות הוותיקים אכן שימרה את הריבודיות בחברה היהודית. במחקר נמצא למשל שפרויקט ההייגינה, שהיה משולב בפרויקט הלאומי בתקופת המנדט, שימר ואף העמיק את הריבודיות העדתית בחברה היישובית.⁸³ כן אפשר לעגן טענה זו בעובדה שהוכשרו נשים רבות לתפקידי עוזרות בית במסגרות הדרכה שונות. עם זאת, טענה זו גורפת מדי מכמה סיבות. ראשית, קשה לדבר על התגייסות של המוני ותיקים לשמירה על מעמדם באמצעות אינטראקציה עם העולים. נהפוך הוא, רופאים ואחיות עשו ככל שיכלו כדי להימנע מעבודה במעברות. נשים ותיקות לא נהרו בהמוניהן לעבודה בקרב העולים, וקריאות חוזרות ונשנות לגיוס הנשים לפעולה זו פורסמו בעיתונים.⁸⁴ כן יש לציין שנשים עולות הוכשרו לשמש בתפקידי הדרכה וטיפול לצד הוותיקות כשותפות

81. ראו: עצמון, 'קבלת אחריות', עמ' 149.

82. ראו: ב' קימרלינג, 'מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951)', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס), עמ' 190.

83. ראו: הירש, 'תרבות', עמ' 136.

84. ע' הולדהיים, 'הדרכה לעלייה החדשה', הארץ, 6.11.1951; ע' שידלובסקי, 'האם יקשה ממנו המאמץ?'; 'מפעל "יד חברות למעברה"', דבר הפועלת, 9 (אב תש"י); 'יד למעברה', דבר הפועלת, 9 (אלול תשי"א), עמ' 162; 'לשעת החירום', דבר הפועלת, 11-12 (חשוון-כסלו תשי"ב); 'קריאה לצבור החברות להתנדב לפעולה במעברות', דבר, 9.1.1951.

למאמץ להנחלת הרגלי החיים החדשים. עוד יש להעיר כי מבחינה סטטיסטית של המתאשפוזים בבתי החולים עולה שילדי העולים דווקא קיבלו שירות רפואי טוב ואפילו הועדפו מן הוותיקים באותה התקופה. הדבר הוביל בסופו של דבר לעלייה בתמותה בקרב הוותיקים.⁸⁵ עניין זה אינו עולה בקנה אחד עם הסדר הקולוניאלי. במחקר נטען עוד כי הטבת אורחות ההיגיינה שירתה בעיקר את הוותיקים.⁸⁶ טענה זו אינה עולה בקנה אחד עם עובדת היסוד של הבריאות הציבורית, לפיה מניעת תחלואה מושתתת בראש ובראשונה על היגיינה טובה. ההתקדמות ההדרגתית שהושגה במשך השנים בשטחי ההיגיינה והתברואה בקרב העולים תרמה אפוא קודם כול לקידום בריאותם של העולים עצמם. אכן, שיפור רמת ההיגיינה של העולים שירת גם את הוותיקים מפני שמנע מחלות בכלל היישוב. יש להדגיש שהוא מנע גם את החרפה שהמיטו אחוזים גבוהים של תחלואה ושל תמותה על תדמיתם של כלל אזרחי המדינה ביורה הבינ-לאומית.⁸⁷ קשה להסכים עם הטענה הגורפת שהובאה כאן גם כשבוחנו כיצד תפסו הנשים הוותיקות עצמן את עבודתן ואת מטרתיה:

אנו לא עסקנו ואיננו עוסקות במתן צדקה. תכניתנו היא שיקום [ההדגשה במקור] אין אנו נותנות סיוע כי אם עוזרות לאנשים להשתרש בחיי הארץ ובמדינה כאזרחים שווים וזכויות וחובות. את העבודה הסוציאלית שלנו אנו רואות כפעולה חנוכית לאומית וזה משני אספקטים: א) על יד הילד והנוער אנו מחנכות את האם ומכניסות את המסורת היהודית והמציאות הישראלית לכל בית ובית. ב) על ידי הפעלת חברות מתנדבות אנו מחנכות ומכשירות אותן לפעולות צבוריות ונותנות להן תוכן וספוק בחייהן.⁸⁸

אמנם אין להתעלם מן הנימה הפטרונית של הדוברת ואף מן התועלת הצדדית שהפיק ארגון הנשים מהפעלת החברות בו, ואולם האם אין מובעת בטקסט גם הבנה בסיסית של הדוברת את תפקידה כפעילה ביורה הציבורית למען כינונה של חברה אזרחית שוות וזכויות וחובות? בסיכום עניין זה יש להעיר כי אכן בתוך תהליך ההקניה וההנחלה (ועצם ההבדל במעמד בין המדריך למודרך) מוטמע בידול מעמדי-ריבודי. עם זאת, פעולות החינוך להיגיינה

85. מצב האשפוז בבית החולים העירוני של תל אביב היה קשה. לפי נתוני האשפוז במחלקת הילדים זכו ילדים של ותיקים שנוקקו לאשפוז לעדיפות נמוכה ביותר לעומת ילדי עולים - 47% מקרב ילדי העולים שפנו לאשפוז נתקבלו לעומת 11.5% מילדי הוותיקים. בית החולים העירוני של תל אביב אל ראש עיריית תל אביב, 15.5.1949, אמ"י, תיקי משרד הבריאות, ג 1/144, ראו גם: תיק משרד הבריאות ג 14/160.

86. ראו הערה 84 לעיל.

87. בשנות העשרים של המאה העשרים רווחה בארצות הברית ההרגשה כי תמותת ילדים ותינוקות (בני הפרולטריון העירוני) ומת-תזונה היא בגדר חרפה. משום כך התגבש רצון משותף להורדת שיעורי התמותה, ועניין זה היה עליון בחשיבותו ברמה הלאומית. ראו: V. A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child, The Changing Social Value of Children*, Princeton, NJ 1994, p. 23

88. נאום רחל כהן בוועידה האחת עשרה של ויצ"ו, אמ"י, תיקי משרד ראש הממשלה, ג 4438/5583.

ולניקיון, ובייחוד פעולות ההסברה וההדרכה שנעשו בקרב האימהות העולות המזרחיות בנוגע לאימהותן, נועדו לפעול לטשטוש הקו המפריד בין שתי החברות, גם אם לא להביא לביטולו המוחלט, ובעצם נועדו לפעול להקטנת האי־שוויון ביניהן.⁸⁹ הייעוד האימהי אמור היה לגשר על ההבדלים ולפעול לבניית קולקטיב נשי אחד.

לקראת סיום דיוננו בעניין זה ברצוני להצביע על הבחנה נוספת שהוצעה במחקר, ולפיה התנהגות הוותיקים נעה על ציר שבין סדר קולוניאלי לסדר לאומי, כלומר בין מגמה של שמירה על בידול מעמדי־עדתי ובין רצון לבנות קולקטיב שחבריו ערבים זה לזה. על פי דיוננו עד כה אפשר להראות שבהתנהגות הנשים הוותיקות ישנם שני הצדדים הללו גם יחד.⁹⁰

'פרחה' ו'יורם'

סיבה אחרת למעורבותן הרבה של הנשים בתהליך הקליטה אפשר להעלות בהשראת דיון מקורי שעסק בשמות גנאי. בדיון זה הועלתה ההשערה שנשים אשכנזיות חששו מתחרות של נשים מזרחיות על שוק הגברים האשכנזים. לפיכך הוצע לראות בתחרות זו את הרקע להמצאת הכינוי המשפיל 'פרחה'. הגברים האשכנזים ראו בנשים המזרחיות לא רק מושכות מבחינה מינית, אלא גם נשים כנועות, צייתניות ונוחות לבעליהן. אם כך, שינוי העמדה הסבילה והכנועה של הנשים הללו לעמדה פעילה יותר היה מקטין את משיכתן בעיני הגברים האשכנזים, ולכן מקטין את יכולת התחרות שלהן בשוק.

מנגד, נשים מזרחיות ראו בגברים אשכנזים יעד מבוקש לנישואין, שכן אלה נחשבו בעלים ליברלים ונוחים מן המזרחים וסיפקו דרך נוחה לעלייה בסטטוס החברתי. היה בזה משום איום על דמותם של הגברים המזרחים ועל כן כונו הגברים האשכנזים 'יורם' – כינוי משפיל, שבמובנו העמוק פירושו שגבריותו 'פגומה'.⁹¹

חשוב לציין כאן כי במחצית הראשונה של שנות החמישים רק 9% מהזוגות שנישאו היו זוגות מעורבים. אלה היו בעיקר נישואים בין ילידות מצרים, טורקיה וסוריה לגברים אשכנזים. שיעורם של נישואי הבנות האלה עם אשכנזים היה גבוה משל בנות עדות המזרח האחרות.

89. ממדים אינטלקטואליים של תפיסה זו מובעים בדבריה של המשוררת והסופרת לאה גולדברג; היא תיארה את המפגש של הוותיקים עם העולים כמפגש שהצעירים הקולטים מתקשים להכיל ולקבל בו את דמות העולה המכוער והמסריח. בדבריה במפגש עם ראש הממשלה דוד בן-גוריון היא טוענת כי דוסטויבסקי לא פחד מפני כיצור ומפני סירחון וכי גורקי לא פחד מפני השפל וכי הם ידעו להוציא משם את דמותו האמתית של האדם. היא אמרה כי 'על איש הרוח לעשות עכשיו את הקשה בכל העבודות: לגלות את האנושי שבאדם, גם כשהאדם הוא בשפל המדרגה. לעורר אהבה אליו גם בשעה שקשה לאהבו [...] עלינו להרכין ראש בפני הסבל [...] ליטול על עצמנו את חובת האהבה הקשה', אב"ג, חטיבת פרוטוקולים של פגישות, דברי סופרים, 27.3.1949, עמ' 8-9.

90. ראו: צור, קהילה קרועה, עמ' 61.

91. H. E. Goldberg, 'Names in their Social Contexts: An Anthropological Perspective' בתוך: 'א' דמסקי, י"א רייף ו'י' תבורי (עורכים), ואלה שמות, א, רמת גן תשנ"ו, עמ' 53-64.

בשנים אלה נישואי נשים אשכנזיות לגברים מזרחיים היו נדירים,⁹² ולכן הצעה פרשנית זו נראית דחוקה.

מלחמה 'על גבן' של מזרחיות

סיבה אחרת שהועלתה במחקר היתה שהנשים האשכנזיות התערבו בחייהן של העולות המזרחיות כדי להמרידן נגד שלטונו של הגבר המזרחי, אף יותר משהעזו בביתן שלהן עם הגברים שלהן להילחם בגברים 'שלהן'. במלחמה על מעמד האישה שימשו להן המזרחיות חיילות.⁹³ לא נמצאו נתונים התומכים בטענה גורפת זאת, אך בהחלט אפשר להסכים עם מקצתה ולקבוע שהנשים הוותיקות ניצלו את הבדלי התרבות בין שני המגזרים אשר למעמד האישה כדי להדריך את הגברים 'שלהן' בדרך הנכונה.⁹⁴ עד עתה הצגתי הסברים מבניים חיצוניים לתפיסה העצמית של הנשים הוותיקות. עתה אפנה להציג כמה הסברים קרובים יותר לנשים עצמן.

הבושה כמנוע

על פי תפיסתן של הוותיקות (כאזרחיות גאות), תמותת התינוקות הגבוהה ומעמדן השפל של הנשים המזרחיות הציגו את מדינת ישראל קבל עם ועדה כמדינה מפגרת. דימוי זה לא עלה בקנה אחד עם הדימוי הרצוי בעיניהן, ולפיכך הן פעלו להסרתה של החרפה שהכתימה את כל הקולקטיב הישראלי ואותן בתוכו. אין פירושו של דבר ששני נושאים אלה היו בגדר ערכים שטחיים לצורכי יחסי ציבור. נהפוך הוא, הבושה שהרגישו אנשים בצומתי הכרעה שונים לנוכח העובדה שילדים מתים בישראל מתת־תזונה נבעה מהאי־עמידה בסטנדרטים המערביים, שהיו רכיב חשוב למדי בזהותם האישית והקולקטיבית־לאומית.⁹⁵ הבושה וגורמים כבדי משקל ממנה – התפיסה ההומניטרית המערבית וקדושת החיים בתפיסה היהודית – הניעו אותם למאמצים האדירים שהשקיעו סוכנים של ארגונים שונים בשיפור בריאות הילדים ובמניעת תמותה. מאמצים אלה הצליחו במידה ניכרת.

92. ראו: מ' ליסק, "ארץ ישראל הראשונה" ו"ארץ ישראל השנייה", בתוך: ד' עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים, 1996, עמ' 6.

93. ראו: ד' רבינוביץ, 'המסע המפותל להצלת נשים חומות', תיאוריה וביקורת, 7 (חורף 1995), עמ' 7.

94. ראו למשל: ר' אלבינגר, 'בקרר במעברה', הפועל הצעיר, מד (24), 27.2.1951, עמ' 7.

95. ראו: אמ"י, תיקי משרד הבריאות, ג 18/181; הבושה ממה שיחשבו בנכר היתה מניע רב־כוח בשורה של עניינים פעוטים כצורת מוסדות הילדים וגדולים כבריאותם. א"ע, תיק IV 230-6-189, ככל הנראה בושה ובוודאות חשש מפגיעה בתיירות נכנסת הניעו את משרד הבריאות למסור לארגוני בריאות בין־לאומיים מידע חלקי בלבד על התחלואה בארץ. ראו: אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 5/191.

דרכן הקלסית של הנשים

אפשר לטעון כי בשל שוליותן של הנשים בחברה ובהיעדר דרכים אחרות לעיצובה של הסביבה נותרה רק דרכן הקלסית של הנשים פתוחה לפניהן. לפיכך הן המשיכו את תפקידי הבית המסורתיים שלהן תוך כדי הרחבת השפעתן אל מחוץ לכתליון. אפשר לשער כי הנשים הוותיקות ביקשו לעשות את סביבת חייהן 'נשית' יותר, ולכן הן ביקשו להשרות אווירה אחרת – אדיבה ונעימה – ולהנחיל לחברה כולה את האתוס הטיפולי שלהן באמצעות סיוע לזולת. הן ביקשו להטביע את חותמן על הסביבה על ידי ארגונה מחדש באמצעים של היגיינה ואסתטיקה:

נקיון הוא הבסיס, ממנו תלויים ההיגיינה והיופי, הן בפרט והן בכלל. לא תתכן בריאות ללא נקיון באקלים כל שהוא, אולם זה חשוב בעיקר באקלים [...] בארץ כמו ישראל. העיקר הוא לא רק נקיון ביתי אישי, אלא נקיון וסדר מחוץ לביתו של כל אחד. נקוי הכלוך, השמוש הנכון באשפה ופחי האשפה היוניים לבריאות ויופי. אסתטיקה[כך!] – הגן הקטן, פרחים צבעוניים אחדים בחזית הבית, בעציץ או במרפסת.⁹⁶

הנשים הוותיקות ביטאו את תקוותיהן ומאוייהן אשר לדמותה העתידית של החברה הישראלית באמצעות הטיפול בילדים ובחינוכם. כך למשל גני הילדים שהקימו ארגוני הנשים השונים נחשבו מקור של השפעה גדולה על סביבת הילדים, ובעצם על החברה כולה. החינוך בגנים נתפס כמי שהקנה לילדים כישורי לשון, תרבות והיגיינה. הריהוט בגן הנאה והצנוע, סידור הגן האסתטי, הגינות ומשחקי התנועה – כל אלה נתפסו כמי שבונים את עולמם של הילדים ומעצבים את אופיים של אורחי המחר.⁹⁷

נשים ומוסר

ההסבר האחרון נראה לי החשוב ביותר להבנת התנהגותן של הנשים המתערבות, וגם הוא קשור בתפיסתן העצמית של הוותיקות ונוגע לקשר שבין נשים למוסר. אפשר לטעון שהנשים הרגישו מחויבות לפעול לשינויים של הרגלים ושל תפיסות שאינם עולים בקנה אחד עם ערכי המוסר היסודיים שלהן. מדובר בהרגשה עמוקה של מחויבות לפעולה, החורגת ממה שאפשר להניח שהוא תגובה לפגיעה בטעם. בראש ובראשונה הדברים אמורים בהרגלים הקשורים במוסר המיני⁹⁸ ובכל הקשור למעמדו ולרווחתו של הילד. הוותיקות לא יכלו

96. הצעת וי"צ' למבצע לחינוך אזרחי (ספטמבר 1953), אמ"י, תיקי משרד ראש הממשלה, ג 4438/5583.

97. ראו: ש' פריסין, 'הרחק מורקורי הפרסום נעשית עבודת-נמלים כבירה', ידיעות אחרונות, 29.12.1950.

98. אפשר לראות את האימוץ ואת ההנחלה של תפיסות המוסר המיני הרווחות כתוצר של כפייה ושל השפלת נשים בידי גברים כמו שעושה למשל אליאור; ראו: ר' אליאור, 'נוכחות נפקדות': "טבע דומם" ו"עלמה יפה שאין לה עיניים", בתוך: עצמון, התשמע קולי?, עמ' 65-73. אפשר גם לראות את המצאת הטבו בכלל ובהקשרי המוסר המיני והנישואין בפרט כזומה של המטריארכט או של שלטון הנשים הקדום כמו שעשה נוימן, והוא אף ראה בארכיטיפ הנשי בגילומו כ'סופיה' – אלת החכמה, את המקור השופע

להשלים עם תופעת המוהר ועם נישואי הילדות הצעירות, עם תופעת הביגמיה, וכן עם תופעות הזנות והאונס שרווחו במקומות שרוכזו בהם עולים.⁹⁹ הן לא יכלו להתעלם ממניעת מזון מילדים ומנשים וכן מתמותת תינוקות וילדים.¹⁰⁰ כל אלה הניעו אותן להתערב על מנת לחולל שינוי.

האם היתה אפוא התערבות זו בגדר 'משא האישה הלבנה'? כלומר התייחסות פטרונית של מי שבאה לשרת את האינטרסים שלה, את מצפונה ואת צורכי הקולקטיב 'שלה'? או שמא מדובר כאן בגילוי של אחריות? ואם מדובר באחריות, נשאלת השאלה באיזה סוג של אחריות עסקינן? הסוציולוג זיגמונט באומן הבחין בין שני מצבים של נטילת אחריות למען האחר: האחד – being with – משמעו מחויבות מוסרית למען האחר, והוא תוצאה של ציות לחוקים או לנורמות חברתיות; והאחר – being for – מבטא אחריות לגורלו של האחר בעקבות מפגש ממשי ואישי עם האחר – מפגש המבטא שלמות. הגישה השנייה מובילה לנטילת אחריות מתוך אמביוולנטיות, מתוך התלבטות מתמדת ומתוך בחינה עצמית של עצם ההתערבות, של מידת ההתערבות ושל דרך ההתערבות.¹⁰¹

לפני שאסכם ואף אבקש להציע את הכרעתי בשאלה שהועלתה כאן אעיר שהנשים הוותיקות שפעלו בקרב העולים סיכנו את עצמן ואת משפחתן בעבודתן שם. הן נחשפו במישור הסמלי ל'טומאה' או ל'גועל' וכן במישור הפיזי לתחלואה של העולים, ולפיכך היו בסכנה של היגעות מוחשית או סמלית. עם זאת, נדמה כי העובדה שהנשים הצהירו על עצמן כמי שעובדות 'עבודת קודש', השרתה עליהן ככל הנראה מידה מסוימת של הגנה, זו שמשרה הקדושה על העוסקים בטומאה.¹⁰²

* * *

לסיכום דיוננו אפשר להציע לקשור את דפוסי הנשים הוותיקות ואת מניעיהן במעורבותן בחיי העולות לכמה תחומים מובחנים של הסבר: ההסבר הראשון נשען על הפרדיגמה הרפורמטורית-היגיינית שבמסגרתה פעלו נשים באירופה ובארצות הברית לחולל שינוי בדפוסי החיים של נשים וילדים מקרב העניים והמהגרים. תנועת ההיגיינה נשענה בארצות המערב על תפיסה פילנתרופית, אך הניעה אותה גם תאוריה אויגנית. עם זאת, כמו שכבר

של התורה, ההלכה, החכמה והפילוסופיה ומתוך כך גם את המקור של ערכי המוסר בכלל. ראו: E. Neumann, *The Great Mother, an Analysis of the Archetype*, New York, NY 1955, pp. 290, 325-332

99. ז' שיק, "אי הדמעות" בפרדס חנה, הארץ, 3.9.1954. ראו למשל: י' לוי, 'מחנה הזוועות בלב השומרון', ידיעות אחרונות, 24.2.1954. השיטה המתוארת לגיוס נערות לעבודה בונות ראשיתה באינוס; א' אלראי, 'אי הדמעות – פרדס חנה', מעריב, 4.12.1953; אמ"י, תיק משרד הבריאות, ג 14/160 – טירה – סקירה כללית, אצ"מ, תיק 42/289.S.

100. רוזין, 'הסלידה', עמ' 218-219.

101. ראו: Z. Bauman, *Life in Fragments, Essays in Postmodern Morality*, Oxford & Cambridge 1998, p. 51; עמ' 150.

102. W. Ian Miller, *The Anatomy of Disgust*, Cambridge MA & London 1997, pp. 11-12.

הזכרתי, נשים רפורמטוריות שהנחילו את יסודות האימהות המדעית למהגרות פעלו למען גישור על הבדלי התרבות ולמען קידום הייעוד הנשי-אימהי כזהות קולקטיבית אחת, כלומר הסדר האויגני היה בעיניהן סדר לא קבוע, סדר זמני הניתן לשינוי באמצעות כינונה של אימהות אחידה. ההסבר השני נוגע לסדר הלאומי ולחלקן של נשים ביצירת הקולקטיב הלאומי. כמו שראינו, גם הרצון לבנות קולקטיב לאומי בארץ ישראל הוביל למעורבותן של נשים בהנחלת הרגלי חיים לעולות על מנת לצמצם את ההבדלים בין הוותיקים לעולים וליצור קולקטיב לאומי אחד. פרדיגמה אחרת שאף בה אפשר לקשור את מקצת הממצאים והגישות המחקריות שהובאו כאן היא לראות את המעורבות של הנשים הוותיקות (בהקשרים שונים) כמי שמבקשת להמשיך את הסדר הריבודי-מעמדי, במסגרתן הן עליונות על הנשים שבקרבן הן מבקשות לחולל שינוי; ולבסוף אפשר להציג פרדיגמה הומניסטית להסבר ולפיה פעלו הנשים בקרב העולות מתוך מניעים של מוסר ואחריות לגורלו של החלש בחברה. יש להעיר כאן כי היות שלרוב ההיסטוריה גדושה באירועים ובמניעים לא קוהרנטיים, אפשר, כמו שראינו, להציג ראיות היסטוריות מסוימות לכל הפרדיגמות האלה גם יחד.

סוף דבר

דיוננו התאורטי נערך, חלקו לפחות, בצלו של שיפוט מוסרי-ערכי בן זמננו, שאיננו תואם את הנורמות ואת ראיית העולם בת הזמן. בבואנו להעריך את פועלן של הנשים הוותיקות עלינו לבחון אפוא את התנהגותן כפועל יוצא מן ההבניה התרבותית שלהן, מן האפשרויות התרבותיות שעמדו לפנין ומן המצב שפעלו בו. אם כן, ראוי לבסס את הערכתנו היום על אדני הנורמות ההיסטוריות שרווחו בתקופה הנדונה. אמנם גם בתקופת העלייה הגדולה היו קולות שביקרו את מעורבותן של הנשים הוותיקות בחיי העולות עוד באותן שנים וראו במעורבות זו דיכוי תרבותי, אך בניגוד גמור לימינו אלה, קולות אלה היו יחידים ויוצאי דופן; בעיני רוב הציבור הוותיק ובעיני הממסד נחשבה עבודת הנשים הוותיקות בקרב העולות לעבודה חיונית ומועילה.

לאחר שציינתי כל זאת ובבואי להעריך את פועלן של הנשים הוותיקות, עלי להעלות את השאלה המתבקשת: מה היו החלופות ה־ראליות האחרות למעורבות זאת של הנשים הוותיקות? מכיוון שהערכתי בראשית מאמר זה שרק כמה אלפי נשים התנדבו או עבדו בקרב העולות, עולה שהאפשרות שבחרו בה רוב הנשים הוותיקות הייתה הימנעות ממגע עם העולים והסתגרות פיזית וחברתית.¹⁰³ הנשים הוותיקות בחרו אפוא רק אחת משתי אפשרויות: אדישות, אי-התערבות והסתגרות מפני העולים מצד אחד;¹⁰⁴ או מעורבות פעילה על מנת

103. ראו גם: רוזין, 'הסלידה'.

104. דיון זה בנושאים המתערבות אין בו כדי להראות שחלקם של גברים שהתנדבו לעבוד בקרב העולים בתחומים אחרים של הקליטה נפל מזה של נשים. לא ברור גם אם קיים שוני בסיסי בין עמדותיהן של

להעניק לעולות סיוע פיזי וחברתי מצד אחר. האפשרות המוסרית ה'נכונה' שעמד עליה באומן - Being with - לא עמדה באותה שעה כאפשרות מוסרית מובנית ונגישה לבחירה על ידי הנשים הוותיקות בנות הזמן, אלא אם כן היו ביניהן כאלה שחשו בה אינטואיטיבית.

על רקע הבחירה של מרבית הוותיקות יש לראות אפוא במעורבות של הנשים הוותיקות בקרב העולות את הבחירה המוסרית הראויה מן השתיים, אף שלא תמיד פעלו מן הסיבות ה'נכונות' וגם אם היה בחלקים של התערבות זו משום פגיעה בתרבותן של העולות, שכן בחיים ממש, שלא כמו במחקר אקדמי, לא עמדה לפנייהן בחירה בין אפשרויות טהורות, אלא רק בין אפשרויות קיימות, ולפיכך את פועלן של בנות הזמן יש לשפוט על פי אמות המידה שלהן ולא על פי אלה שלנו, החכמים שלאחר מעשה.

נשים ותיקות ושל גברים ותיקים, שלא נטלו חלק ישיר במפעל הקליטה. עם זאת נדמה כי לנשים ולגברים ותיקים היו אינטרסים שונים, ובמובנים רבים הם היו במיקום חברתי שונה. מכך נובע גם שלפחות חלקית הם הרגישו מאוימים בהקשרים שונים. כדי שלא לפתוח בדיון חדש החורג מתחומיו של מאמר זה אביא כאן דוגמה אחת בלבד. בכתב העת האשה במדינה, שלחם למען זכויות הנשים, הוצבע על המנהגים של העולים מארצות האסלאם כאיום מוחשי על התרבות הליברלית והשוויונית (יחסית) שכוננה בארץ. במיוחד הובע שם החשש מה יהא דינן של זכויות הנשים, אם ציבור זה יהיה לרוב. ראו: 'תגובתנו', האשה במדינה, 8 (15.11.1949), עמ' 102.